Herdenken, emoties en verwerking

B. Mitima-Verloop, T. Mooren en P. Boelen

Nationaal Comité 4 en 5 mei

Project Rituelen

ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum

Colofon
Publicatiedatum: 2019
Organisaties: Nationaal Comité 4 en 5 mei en ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum
Opmaak: Nationaal Comité 4 en 5 mei
Foto: Nationale Herdenking 15 augustus, Den Haag. Ilvy Njiokiktjien

Deze publicatie maakt deel uit van het meerjarig onderzoekprogramma (2016-2020) over de rituelen van herdenken en vieren. Het onderzoek naar rituelen heeft nadrukkelijk tot doel om de praktijk van herdenken en vieren te versterken.
Meer informatie is te vinden op: www.4en5mei.nl/onderzoek/rituelen

Herdenken emoties en verwerking

B. Mitima-Verloop, T. Mooren en P. Boelen

INHOUDSOPGAVE

3 HOOFDSTUK 1 *Inleiding*

1.1 Literatuuronderzoek 3
1.1.1 Methode 3
1.1.2 Model met verklarende factoren 3
1.1.3 Een beschouwing 5
1.2 Het huidige onderzoek 5

6 HOOFDSTUK 2 *Methode*

2.1 Onderzoeksopzet 6
2.1.1 Onderzoeksdesign en procedure 6
2.1.2 Filmfragment 6
2.1.3 Pilot en vergelijkend onderzoek 6
2.2 Deelnemers 6
2.3 Vragenlijst 8
2.4 Analyses 8

9 HOOFDSTUK 3 *Resultaten*

3.1 Verandering in emoties 9
3.2 Individuele kenmerken 9
3.2.1 Oorlogservaringen 10
3.2.2 Migratieachtergrond, leeftijd, educatieniveau en sekse 11
3.2.3 Oorlog gerelateerde psychische klachten 11
3.3 Beleving naar aanleiding van de herdenking 11
3.3.1 Verschillen in belevingen 11
3.3.2 Beleving en emoties 12
3.4 Vergelijking met 4 mei 13
3.4.1 Vragen op subjectief niveau 13
3.4.2 Vergelijking met controlegroep 13

16 HOOFDSTUK 4 *Discussie*

4.1 Conclusies 16
4.1.1 Vergelijkbaar met 4 mei 16
4.1.2 Emotionele reacties 16
4.1.3 Beleving van de herdenking 17
4.2 Beperkingen 18
4.3 Aanbevelingen 18
4.3.1 Organisatoren van herdenkingen 18
4.3.2 Zorgverleners voor oorlogsgetroffenen 19
4.4 Vervolgonderzoek 19

Referenties 21

1 INLEIDING

Als we het collectief herdenken van oorlog of grootschalig geweld vanuit psychologisch perspectief beschouwen, valt iets tegenstrijdigs op. Mensen gaan in gedachten (on)bewust terug naar nare gebeurtenissen in het verleden en staan vrijwillig stil bij emoties als verdriet, met de intentie om de herinnering aan een persoon of gebeurtenis levend te houden (1). Welke kracht ontlenen mensen hieraan? Helpt herdenken bij het verwerken van schokkende en nare ervaringen of kan het ook een negatief effect op oorlogsgetroffenen hebben?

In dit onderzoeksrapport werpen we meer licht op deze vragen. Het rapport is onderdeel van het meerjarig rituelenonderzoek van het Nationaal Comité 4 en 5 mei en ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld. In dit onderzoeksprogramma staat de vraag centraal hoe rituelen van herdenken en vieren in de toekomst betekenisvol kunnen blijven. Rituelen worden hierbij gedefinieerd als een vorm van symbolisch handelen, waarmee betekenissen toegekend of bevestigd kunnen worden (2). Bij het bestuderen van rituelen onderscheiden we drie aspecten:

- Uitvoering: alles wat samenhangt met de fysieke uitvoering.
- Context: het geheel aan waarden, identiteiten, herinneringen, verhalen, etc. waarbinnen het ritueel wordt vormgegeven.
- Uitwerking: dat wat het ritueel 'doet' met de deelnemers (als groep of individu) en toeschouwers.

In het huidige onderzoek zal de focus voornamelijk gelegd worden op de uitwerking van rituelen van herdenken. Echter zal blijken dat ook de uitvoering en context hierin meespelen, en samen bepalend zijn voor een betekenisvolle herdenking. De studie wordt uitgewerkt in twee delen, ten eerste door een literatuuronderzoek op basis waarvan wij een model hebben ontwikkeld. Het tweede deel bevat een kwantitatief onderzoek om dit model te testen.

1.1 LITERATUURONDERZOEK

Vaak wordt aangenomen dat collectief herdenken bijdraagt aan verwerking van traumatische gebeurtenissen en verliezen (3). Hierbij wordt verwerking begrepen als het leren omgaan met ingrijpende gebeurtenissen en deze een plek geven in het levensverhaal. Wat destijds als zo bedreigend, overweldigend of angstaanjagend is ervaren, heeft die betekenis in het heden niet langer. Er is weinig onderzoek gedaan naar de samenhang tussen herdenken en omgaan met ingrijpende gebeurtenissen. Ook is er niet veel bekend over de onderliggende factoren die hierop van invloed zijn. Om het verband tussen herdenken en psychische verwerking verder te onderzoeken hebben we een literatuuronderzoek uitgevoerd.

1.1.1 Methode

In vijf elektronische databases voor wetenschappelijke artikelen werden met diverse zoektermen 415 artikelen geïdentificeerd. Na screening van deze artikelen bleken 26 wetenschappelijke artikelen te voldoen aan alle vooraf opgestelde kenmerken. De geselecteerde artikelen waren gebaseerd op empirisch onderzoek, en bestudeerden hoe collectief herdenken samenhangt met posttraumatische stress en rouw (4). De informatie uit de artikelen is samengevat en geanalyseerd, waarna verschillende thema's werden onderscheiden die belangrijk zijn voor de impact van herdenken. Dit leidde tot de vorming van een model met factoren die de individuele reactie op een herdenking tracht te verklaren (zie Figuur 1).

1.1.2 Model met verklarende factoren

De literatuur laat een gevarieerd beeld zien van de mogelijke impact van herdenken. Herdenken kan posttraumatische stress versterken, en ook gevoelens van rouw nemen vaak toe. Slechts drie artikelen in ons literatuuronderzoek schrijven over een mogelijke daling van sommige klachten door herdenken, zoals een afname van vermijdende gedachten (5,6,7). Ten slotte wordt herdenken geassocieerd met gevoelens

van verdriet, boosheid, bitterheid en zelfs wrok, maar ook met positieve gevoelens zoals empathie en solidariteit.

De stress, rouw en emoties die rondom een herdenking ontstaan, staan niet op zichzelf. Uit ons onderzoek komen drie aspecten naar voren die de individuele reacties op herdenken kunnen beïnvloeden (zie Figuur 1).

FIGUUR 1

Model met factoren die de individuele reactie op een herdenking kunnen verklaren (4).

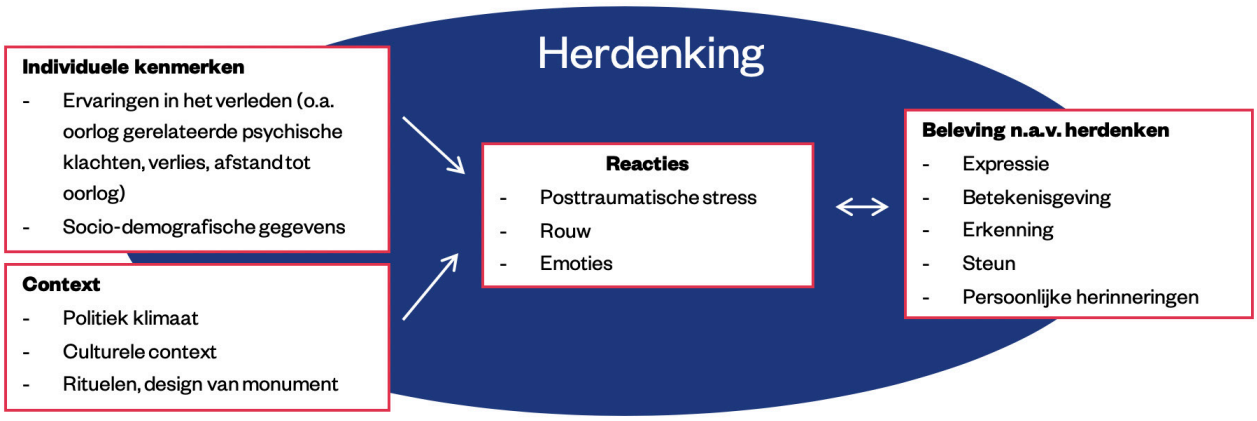

Individuele kenmerken

Hoe mensen reageren op een herdenking hangt af van ervaringen in het verleden, zoals de gebeurtenissen die men heeft meegemaakt ten tijde van oorlog, of als gevolg daarvan. Niet alleen de oorlogservaringen, maar met name hoe men omgaat met deze ervaringen en of men hierdoor psychische klachten ondervindt, blijkt belangrijk. Veel studies wijzen erop dat mensen die voorafgaand aan een herdenking te maken hebben met posttraumatische stress of andere psychische klachten ten gevolge van de oorlog, meer negatieve emoties en stressreacties ervaren door te herdenken.

Context

Ten tweede is ook de context belangrijk. In welke politieke en culturele context vindt de herdenking plaats? Vaak zien we dat herdenken meerdere doelen dient. De politieke doelen die een overheid soms voor ogen heeft, zoals het tonen van de gevolgen van oorlog om herhaling te voorkomen, komen niet altijd overeen met het doel van nabestaanden, om te rouwen om hun geliefden. Ook bepaalt een overheid vaak wie herdacht moet worden en wie niet. Dit kan veel stress en boosheid oproepen. Verder hangen de rituelen die uitgevoerd worden bij een herdenking samen met culturele gewoontes, en raken deze de ene aanwezige meer dan de ander.

Beleving naar aanleiding van herdenken

Ten derde is de beleving van de herdenking van invloed op hoe de herdenking emotioneel ervaren wordt. We onderscheiden hierin vijf aspecten. Allereerst leidt herdenken voor veel aanwezigen tot het kunnen uiten van emoties. Dit kan een gevoel van opluchting met zich meebrengen, of emoties van angst, verdriet en boosheid versterken. Herdenken kan ook bijdragen aan het ervaren van erkenning, steun en betekenisgeving. Het is bekend dat publieke erkenning, steun of verbondenheid met anderen, en positieve betekenisgeving het herstel bespoedigen en beschermen tegen het ontwikkelen van langdurige problemen na stressvolle gebeurtenissen (8, 9, 10). Een herdenking kan echter ook het gebrek aan erkenning of steun onderstrepen, waardoor emoties en stressreacties juist vergroot worden. Ook kan het leiden tot een vorm van negatieve betekenisgeving, zoals wanneer mensen zichzelf een slachtofferrol toekennen (11). Tot slot blijkt de herdenking te leiden tot persoonlijke herinneringen aan oorlog en verlies. Het opkomen van deze herinneringen kan negatief ervaren worden, als een nare opdringende gedachte of herbeleving, maar het kan ook positief zijn, om in een veilige omgeving te reflecteren op gebeurtenissen uit het verleden.

1.1.3 Een beschouwing

Hoe een herdenking beleefd wordt, is voor ieder individu anders. Om te begrijpen welke kracht mensen ontlenen aan herdenken, hoe het kan bijdragen aan verwerking, en te weten voor wie herdenken een gunstige uitwerking kan hebben, moeten we de factoren uit het model nader bestuderen. De factoren die in het literatuuronderzoek naar voren komen, zijn te beschouwen als elementen die ook traumagerichte behandeling typeren. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om het in gedachten terugkeren naar de traumatische herinnering ('exposure'), de verandering van betekenis en gedachten die bij de herinnering horen ('cognitieve herstructurering'), het reguleren van emoties en een steunende omgeving ('sociale steun') (11). Wanneer dit gebeurt in een veilige, gecontroleerde omgeving die afgebakend is qua tijd, kan een herinnering van zijn emotionele lading worden ontdaan. Net als een behandeling kan een herdenking een veilige omgeving bieden, afgebakend door tijd, waarin deze processen plaatsvinden. Hoewel de artikelen niet direct een afname van posttraumatische stressreacties laat zien door herdenken is het goed mogelijk dat deze – en wellicht nog andere elementen en processen – kunnen verklaren hoe een herdenking op de langere termijn bij kan dragen aan verwerking van ingrijpende gebeurtenissen.

1.2 HET HUIDIGE ONDERZOEK

Er is meer onderzoek nodig om de uitkomsten van het literatuuronderzoek te bevestigen, en te onderzoeken of het model, zoals gepresenteerd in Figuur 1, ook in een Nederlandse situatie van toepassing is. Omdat een verandering in posttraumatische stress en rouw moeilijk te meten is vlak na een herdenking, kiezen we ervoor om ons te richten op de emotionele reacties en ervaringen van inwoners van Nederland. De (politieke) context laten we in dit onderzoek buiten beschouwing. In deze studie tonen we deelnemers een filmfragment van de Nationale Herdenking en bevragen hun reactie hierop. Hierbij vergelijken wij mensen van verschillende leeftijden, met diverse oorlogservaringen en (culturele) achtergronden. De onderzoeksvragen zijn:

1. Zorgt het zien van de Nationale Herdenking voor een verandering in emoties?
2. Welke aspecten zorgen ervoor dat mensen meer of minder emoties ervaren tijdens de herdenking? We betrekken individuele kenmerken, namelijk (I) sekse, (II) leeftijd, (III) oorlogsverleden en (IV) oorlog gerelateerde psychische klachten, en de culturele context, namelijk (V) migratieachtergrond en nationale identiteit.
3. In welke mate beleven deelnemers door het bekijken van de herdenking (I) persoonlijke herinneringen, (II) erkenning, (III) steun, (IV) expressie van emoties en (V) betekenisgeving? En hoe hangt deze beleving samen met de ervaren emoties?

Hoofdstuk 2 bevat een toelichting op de toegepaste onderzoeksmethodiek. In hoofdstuk 3 worden de resultaten van het huidige onderzoek beschreven. De discussie in hoofdstuk 4 bevat tot slot een koppeling van de gevonden resultaten met eerdere onderzoeken en wetenschappelijke literatuur. Ook worden hier aanbevelingen gedaan voor beleid, voor organisatoren van herdenkingen, en voor zorgmedewerkers die werken met oorlogsgetroffenen. Het rapport wordt afgesloten met suggesties voor vervolgonderzoek.

2 METHODE

2.1 ONDERZOEKSOPZET

2.1.1 Onderzoeksdesign en procedure

De opzet van het onderzoek is afgeleid van het *Trauma Film Paradigma* (13) en werd uitgevoerd tussen November 2018 en November 2019, met uitzondering van de dagen rond 4 en 5 mei 2019. In het onderzoek werd aan deelnemers allereerst een korte vragenlijst voorgelegd, waarin zij onder andere invulden hoe zij zich op dit moment voelen. Vervolgens kregen zij een 15 minuten durend filmfragment te zien van de Nationale Herdenking. Tot slot vulden deelnemers nogmaals een vragenlijst in, waarin zij onder andere opnieuw hun emoties beschreven.

Het invullen van de vragenlijsten gebeurde op een computer of laptop. Dit kon zowel in aanwezigheid van een onderzoeker of online vanuit huis gebeuren. Bij bepaalde deelnemers (zoals ouderen die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt, patiënten met een posttraumatische stressstoornis en vluchtelingen) vond het onderzoek voornamelijk in aanwezigheid van een onderzoeker plaats, om nazorg te kunnen bieden en extra uitleg te kunnen geven indien nodig. Voor het onderzoek is ethische toestemming verleend door de Facultaire Ethische Toetsingscommissie van de Universiteit Utrecht.

2.1.2 Filmfragment

Het filmfragment dat tijdens het onderzoek getoond werd, bestaat uit de NOS-uitzending van de Nationale Herdenking op de Dam in Amsterdam in 2018, van het moment waarop de ceremoniemeester het memorandum voorleest (om 19.55 uur), tot en met de krans die gelegd wordt door veteranen (om 20.10 uur). In dit filmfragment komen diverse rituelen naar voren, zoals het plaatsen van de kransen, het luiden van klokken, de taptoe, de twee minuten stilte, en het voordragen van een gedicht.

2.1.3 Pilot en vergelijkend onderzoek

Om te testen of de emotionele reactie op het kijken naar het filmfragment vergelijkbaar is met de beleving van de Nationale Herdenking op 4 mei zijn wij het onderzoek gestart met een pilot. Hiervoor hebben wij de vragenlijst, inclusief het kijken naar het filmfragment, afgenomen onder vijftien deelnemers met verschillende achtergronden (onder anderen getroffenen door de Tweede Wereldoorlog, veteranen, vluchtelingen en jongeren). Uit de pilot bleek dat het zien van het filmfragment volgens de deelnemers een emotionele reactie teweegbrengt die ten minste 'in redelijke mate' overeen komt met de emotionele reactie tijdens de dodenherdenking op 4 mei. De manier waarop deelnemers normaal gesproken op 4 mei herdenken is hierin niet bekend. Om meer te weten over de vergelijkbaarheid van het kijken naar het filmfragment met het zien van de NOS- uitzending van de Nationale Herdenking op 4 mei hebben wij een vergelijkend onderzoek uitgevoerd op 4 mei 2019. Achtenveertig mensen namen hieraan deel en hebben de eerste vragenlijst voorafgaand aan de Nationale Herdenking ingevuld. Vervolgens hebben zij via de televisie de NOS live-uitzending van de Nationale Herdenking op de Dam bekeken (minimaal van 19.50 tot 20.10 uur) en daarna de tweede vragenlijst ingevuld. De resultaten van deze vergelijking zijn beschreven in de paragraaf 'Vergelijking met 4 mei' in hoofdstuk 3.

2.2 DEELNEMERS

In dit onderzoek willen wij bestuderen welke individuele kenmerken invloed hebben op de emotionele reactie na herdenken. Om dit goed te kunnen doen, moeten voor ieder specifiek individueel kenmerk (zoals oorlogsverleden of migratieachtergrond) ten minste 25 deelnemers hebben meegedaan aan het onderzoek. Met deze reden hebben wij voorafgaand aan het onderzoek zeven doelgroepen vastgesteld.

- De eerste drie groepen betreffen deelnemers van ten minste drie verschillende generaties sinds de Tweede Wereldoorlog.
- De vierde en vijfde groep bestaat uit deelnemers met oorlogservaringen anders dan de Tweede

Wereldoorlog, namelijk veteranen die uitgezonden zijn geweest naar oorlogsgebieden en vluchtelingen die in hun land van herkomst oorlog of grootschalig geweld hebben meegemaakt.

- De zesde groep betreft deelnemers met verschillende culturele achtergronden. Deze groep deelnemers met een migratieachtergrond is gedefinieerd als deelnemers die niet in Nederland geboren zijn of waarvan één van de ouders niet in Nederland geboren is.
- De laatste groep bevat deelnemers met klachten als gevolg van oorlog. Deze groep bestaat voor een deel uit deelnemers (*n* = 25) die bij ARQ Centrum'45 in behandeling zijn vanwege aan oorlog gerelateerde problematiek. De meesten van hen (*n* = 19) zijn kind van een ouder die tijdens de Tweede Wereldoorlog getraumatiseerd is en hebben psychische klachten die verband houden met de traumatisering van hun ouders (14). Andere deelnemers, ook in behandeling bij Centrum'45, zijn ouderen die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt of hebben een vluchtachtergrond (*n* = 5). Tot deze groep behoren ook ouderen, vluchtelingen en veteranen die niet in behandeling zijn, maar wel aangeven in meer of mindere mate klachten te hebben als gevolg van oorlog (*n* = 68).

In totaal hebben 323 mensen deelgenomen aan het onderzoek: 131 mannen (40,5%) en 192 vrouwen (59,5%). De gemiddelde leeftijd van de deelnemers is 41 jaar (*SD*[standaarddeviatie[1]] = 22.56). De jongste deelnemer is 18 jaar oud en de oudste deelnemer is 95 jaar oud.

TABEL 1

Karakteristieken van de deelnemers (*N* [aantal] = 323)

	N	%
Oorlogservaring [I]		
Tweede Wereldoorlog (WO2) [II]	36	11.1
Vluchteling [III]	27	8.4
Militair [IV]	47	14.6
Anders [V]	25	7.8
Geen	192	59.6
Generatie sinds Tweede Wereldoorlog		
Eerste generatie (<1945)	37	11.5
Tweede generatie (ouders <1945)	109	33.9
Derde + vierde (ouders >1945)	176	54.5
Opleiding		
Gemiddeld en lager opgeleid (<hbo)	193	59.8
Hoger opgeleid (hbo/universiteit)	130	40.2
Migratie achtergrond [VI]		
Geen migratieachtergrond	234	72.4
Zelf ander land geboren	44	13.6
(Eén van) ouders in ander land geboren	45	14.0

[I] Vijf deelnemers hebben de Tweede Wereldoorlog meegemaakt en zijn ook na de oorlog als militair uitgezonden.
[II] Zeven deelnemers hebben de Tweede Wereldoorlog in Zuidoost-Azië meegemaakt en 29 in Europa.
[III] De deelnemers die als vluchteling naar Nederland zijn gekomen, komen uit 13 verschillende landen (Syrië, Somalië, Eritrea, Irak, Afghanistan, Kazachstan, Sudan, voormalig Joegoslavië, Democratische Republiek Congo, Kosovo, Chili, Vietnam en Jemen), en wonen tussen de 43 en 3 jaar in Nederland.
[IV] De militairen die aan het onderzoek deelnamen, zijn uitgezonden geweest naar voormalig Nederlands-Indië, Mali, Libanon, voormalig Joegoslavië, Kosovo, Nieuw-Guinea, Afghanistan, Jordanië en Irak.
[V] Deze groep bevat deelnemers die op een andere wijze oorlog hebben meegemaakt (bijvoorbeeld als verslaggever in oorlogsgebied)

[1] De standaarddeviatie (SD) geeft de spreiding van de getallen rondom het gemiddelde weer. Hoe groter de SD, hoe meer de getallen gespreid rondom het gemiddelde liggen. Een SD van 22.56 betekent dat er veel mensen in het onderzoek meededen die een stuk jonger of ouder waren dan 41 jaar.

of klachten ondervinden van een oorlog die zij niet zelf hebben meegemaakt.
[VI] De deelnemers of hun ouders komen uit 36 verschillende landen, voornamelijk Europese landen, maar ook Afrikaanse, Aziatische en Noord-Amerikaanse landen). De mensen met een vluchtachtergrond worden ook gerekend tot deze groep.

2.3 VRAGENLIJST

De vragenlijst bevat vragen over verschillende onderwerpen die voor of na het tonen van het filmfragment van de herdenking zijn uitgevraagd. De vragen naar emoties zijn zowel voor als na het zien van de herdenking gesteld.

- *Sociaal demografische kenmerken (voor)*: Vijf vragen over geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, land van herkomst en religie.
- *Nationale identiteit (voor)*: Met vier stellingen (bijvoorbeeld 'Ik voel me verbonden met Nederlanders') wordt de nationale identiteit en verbondenheid met Nederlanders bevraagd (15). De stellingen worden gescoord op een schaal van 1 (helemaal niet mee eens) tot 5 (helemaal mee eens).
- *Emoties (voor en na)*: De vragen over emoties bevatten vijf positieve emoties (geconcentreerd, kalm, geïnspireerd, trots, blij) en vijf negatieve emoties (verdrietig, somber, boos, angstig, beschaamd) (16). De vragen worden gescoord op een *Visual Analogue Scale* (VAS) van 0 (helemaal niet) tot 100 (heel erg veel).
- *Oorlogservaringen (voor)*: Met vier vragen wordt gemeten (I) of en waar deelnemers oorlog hebben meegemaakt, (II) of zij ingrijpende gebeurtenissen hebben meegemaakt ten tijde van oorlog, (III) of zij klachten hebben naar aanleiding van een oorlog die zij niet zelf hebben meegemaakt en (IV) of zij iemand zijn verloren ten tijde van oorlog.
- *Posttraumatische stress (PTS) (voor)*: PTS wordt gemeten met de PCL-5 (17). Deelnemers geven aan in hoeverre zij in de afgelopen maand last van hebben gehad van de ingrijpende gebeurtenissen die zij zelf of hun dierbaren hebben meegemaakt ten tijde van oorlog (bijvoorbeeld 'Regelmatige terugkerende, onaangename en ongewenste herinneringen m.b.t. de stressvolle gebeurtenis'). Vragen worden ingevuld op een schaal van 1 (helemaal niet) tot 5 (extreem veel).
- *Rouw (voor)*: Middels 18 vragen (18) wordt gemeten in hoeverre deelnemers in de afgelopen maand rouw hebben ervaren naar aanleiding van het verlies van hun dierbare ten tijde van oorlog (bijvoorbeeld 'Ik voelde een zeer sterk verlangen naar hem/haar'). Vragen worden ingevuld op een schaal van 1 (nooit) tot 5 (altijd).
- *Beleving naar aanleiding van de herdenking (na)*: Middels tien stellingen, weergegeven in Tabel 4, wordt gekeken naar hoe deelnemers reageren op het filmfragment (bijvoorbeeld 'Door het kijken komen persoonlijke herinneringen gerelateerd aan oorlog naar boven'). De vragen hebben betrekking op vijf thema's, namelijk (I) Herinneringen, (II) Expressie, (III) Betekenisgeving, (IV) Erkenning en (V) Sociale steun. De vragen worden ingevuld op een schaal van 1 (helemaal niet) tot 5 (extreem veel).
- *Vergelijking met 4 mei (na)*: De mate waarin de reactie op de herdenking in het onderzoek overeenkomt met de reactie tijdens de Nationale Herdenking wordt onderzocht met twee vragen. De eerste vraag, 'Komt uw emotionele reactie op de televisiebeelden die u nu gezien heeft overeen met uw reactie tijdens de dodenherdenking op 4 mei?', werd ingevuld op een schaal van 1 (veel minder hevig) tot 5 (veel heviger). De tweede vraag, 'Heeft u gedurende de twee minuten stilte op de televisiebeelden nu op dezelfde manier herdacht als u zou doen tijdens de dodenherdenking op 4 mei?', werd ingevuld op een schaal van 1 (helemaal niet) tot 5 (in zeer hoge mate).

2.4 ANALYSES

Voor alle analyses is gebruik gemaakt van het programma SPSS (19). De eerste onderzoeksvraag werd beantwoord middels een *Repeated Measures ANOVA*. Voor de tweede en derde onderzoeksvraag werden een *Hierarchical Multiple Regressie analyse* en een *Mixed-ANOVA* gebruikt.

3 RESULTATEN

3.1 VERANDERING IN EMOTIES

Het zien van de Nationale Herdenking leidt tot directe emotionele reacties voor de meeste deelnemers. Deelnemers voelen zich met name meer verdrietig, somber en boos na afloop van het kijken naar de herdenking. Ook voelen sommigen zich meer beschaamd en angstig. Positieve gevoelens nemen af door het kijken naar de herdenking, met name gevoelens van blijdschap en kalmte. Daar staat echter tegenover dat deelnemers zich gemiddeld genomen iets meer geïnspireerd en trots voelen na het bekijken van een fragment van de herdenking (zie Tabel 2).

Negatieve emoties?

Met negatieve emoties worden de emoties bedoeld die door de meeste mensen als minder fijn worden ervaren, zoals boosheid, angst of verdriet. In de wetenschap worden deze emoties vaak aangeduid als 'negatieve emoties'. Daarmee wordt echter niet bedoeld dat deze emoties slecht zijn of verkeerd. Emoties zoals angst of verdriet kunnen heel nuttig zijn om te voelen en ook uiteindelijk een positief effect hebben, zoals het in gang zetten van een proces van verwerking.

TABEL 2

Karakteristieken van de deelnemers (*N* [aantal] = 323)

	Voor		Na		Verschilscore
	M	***SD***	***M***	***SD***	
Negatieve emoties					
Boos	14.7	21.7	30.1	28.5	+ 15.4**
Angstig	18.0	23.7	22.7	23.7	+ 4.7**
Verdrietig	19.4	23.6	48.7	28.9	+ 29.3**
Beschaamd	16.1	22.2	25.0	27.0	+ 8.9**
Somber	20.4	22.9	39.4	27.9	+ 19.0**
Positieve emoties					
Blij	63.0	22.0	42.8	25.6	- 20.2**
Geconcentreerd	67.8	22.6	64.7	22.4	- 3.1*
Geïnspireerd	53.0	27.3	59.9	24.7	+ 6.9**
Trots	55.2	28.4	59.9	26.7	+ 4.7*
Kalm	73.0	22.4	60.4	25.6	- 12.6**

Noot: Vragen zijn gescoord van 1 (helemaal niet) tot 100 (heel erg veel).
* p[2] < .05, ** p < .001

3.2 INDIVIDUELE KENMERKEN

De emotionele reacties op het zien van de herdenking verschillen wanneer we de individuele kenmerken van de deelnemers bestuderen (zie Tabel 3).

[2] P-waarde van .05 duidt aan dat met 95% zekerheid gezegd kan worden dat er een verschil is tussen de twee variabelen. Wanneer de p-waarde kleiner is, kan met meer zekerheid gesteld worden dat er een verschil is.

3.2.1 Oorlogservaringen

Ten eerste blijkt dat voor alle deelnemers, onafhankelijk van het wel of niet hebben meegemaakt van oorlog, de emoties voorafgaand aan het kijken naar de herdenking significant verschillen van de emoties na afloop van de herdenking (zie Tabel 3 en Figuur 3A en 3B). Het is opvallend dat alle groepen oorlogsgetroffenen meer negatieve emoties ervaren voorafgaand aan de herdenking in vergelijking tot de groep die geen oorlog heeft meegemaakt. Een mogelijke verklaring kan zijn dat oorlogservaringen een zekere emotionele bagage van negatieve emoties tot gevolg heeft. Het is ook mogelijk dat negatieve emoties voor deelnemers met oorlogservaringen al geactiveerd worden voorafgaand aan het kijken naar de herdenken, doordat het onderwerp van het onderzoek deze oproept. Met name de groep 'anders' scoort hoog op de negatieve emoties en laag op de positieve emoties. Deze groep bestaat voornamelijk uit deelnemers die in behandeling zijn voor psychische klachten naar aanleiding van een oorlog die zij niet zelf hebben meegemaakt. Ondanks de verschillende beginscores zien we kleine verschillen wanneer we de relatieve verandering in emoties, na het zien van de herdenking, bestuderen tussen de verschillende groepen oorlogsgetroffenen. Zo blijken de positieve emoties voor veteranen en vluchtelingen relatief gezien iets meer af te nemen door het kijken naar de herdenking in vergelijking met de andere groepen. Voor de negatieve emoties geldt dat die iets meer stijgen bij de deelnemers die geen oorlog of de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt, in vergelijking met de andere groepen.

TABEL 3

Gemiddelde scores (*M*) voor positieve en negatieve emoties per groep oorlogsgetroffenen (*N* = 323).

	WO2	Vluchtelingen	Veteranen	Anders	Geen oorlog
Emoties voor					
Negatieve emoties*	85.2	122.9	118.7	193.1	63.3
Positieve emoties*	286.4	349.4	358.6	266.6	306.3
Emoties na					
Negatieve emoties	168.3	179.2	160.0	245.3	153.3
Positieve emoties*	265.7	287.7	304.9	256.6	291.8
Verschilscore					
Positieve emoties*	-18.7	-61.7	-48.8	-17.6	-14.1
Negatieve emoties*	83.7	54.5	46.1	53.2	90.4

Noot: Markering in groen geeft de hoogste score aan, markering in rood geeft de laagste score aan. Vragen zijn gescoord van 1 (helemaal niet) tot 5 (extreem veel). * = Significant verschil tussen de groepen.

FIGUUR 3A

Verandering in positieve emoties bij het zien van de herdenking, uitgesplits per oorlogservaring

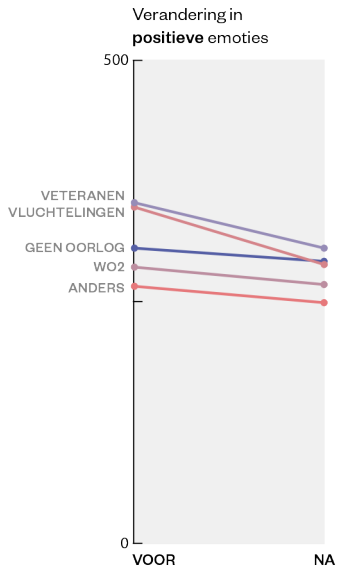

FIGUUR 3B

Verandering in negatieve emoties bij het zien van de herdenking, uitgesplits per oorlogservaring

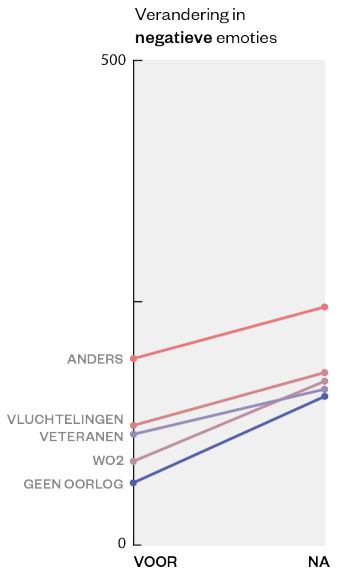

3.2.2 Migratieachtergrond, leeftijd, educatieniveau en sekse

Nederlanders met een migratieachtergrond reageren emotioneel vergelijkbaar op het kijken naar de herdenking als Nederlanders zonder migratieachtergrond. Ook de deelnemers met migratie-achtergrond maar zonder oorlogsverleden reageren vergelijkbaar als degenen zonder migratie-achtergrond en zonder oorlogsverleden. Verder heeft de mate waarin de Nederlandse identiteit belangrijk is voor iemand geen invloed op de verandering van emoties (zowel positief als negatief). Leeftijd en opleidingsniveau hangen ook niet samen met een sterkere of minder sterke emotionele reactie.

De sekse van deelnemers blijkt wel in verband te staan met een verandering in emoties. Vrouwen tonen een grotere toename in negatieve emoties en afname van positieve emoties na het kijken naar de herdenking in vergelijking met mannen.

3.2.3 Oorlog gerelateerde psychische klachten

De groepen verschillen significant in de mate waarin zij, voorafgaand aan het herdenken, posttraumatische stress en rouw ervaren. De groep anderszins getroffenen scoort het hoogst op posttraumatische stressklachten. Dit is te verwachten, omdat deze groep – zoals eerder genoemd – met name uit patiënten bestaat die behandeld worden voor hun klachten naar aanleiding van een oorlog die zij niet zelf hebben meegemaakt. De groep vluchtelingen en veteranen tonen significant meer rouw in vergelijking tot de andere groepen. Voor hen is het verlies van dierbaren vaak recenter, dan bijvoorbeeld ouderen die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt.

De mate waarin deelnemers posttraumatische stress en rouw ervaren voorafgaand aan de herdenking hangt samen met een grotere toename van negatieve emoties na het zien van de herdenking. Posttraumatische stress en rouw hangen niet samen met een verandering in positieve emoties.

3.3 BELEVING NAAR AANLEIDING VAN DE HERDENKING

Naast de individuele kenmerken bestuderen we ook vijf factoren die samenhangen met de beleving van de herdenking, namelijk (I) persoonlijke herinneringen, (II) expressie, (III) betekenisgeving, (IV) erkenning en (V) steun. Hogere scores op de stellingen, zoals 'Door het kijken kan ik zin vinden in of betekenis geven aan oorlogservaringen' duiden erop dat deelnemers het meer met deze stelling eens zijn. De beleving blijkt voor sommige stellingen te verschillen tussen de groepen oorlogsgetroffenen en hen die geen oorlog hebben meegemaakt (zie Tabel 4).

3.3.1 Verschillen in belevingen

Persoonlijke herinneringen

Voor veel mensen die oorlog hebben meegemaakt, komen tijdens de herdenking 'matig' tot 'nogal veel' persoonlijke herinneringen gerelateerd aan oorlog naar boven. Deelnemers die geen oorlog hebben meegemaakt, denken significant minder aan persoonlijke herinneringen of ingrijpende gebeurtenissen van dierbaren dan degenen die door oorlog getroffen zijn.

Expressie

Alle groepen geven gemiddeld 'een beetje' tot 'matig' aan emoties te kunnen uiten naar aanleiding van de herdenking. Met name vluchtelingen, veteranen en anderszins getroffenen geven aan emoties te laten zien naar aanleiding van de herdenking die zij in alledaagse situaties niet laten zien. Het is belangrijk om op te merken dat juist ook de groep anderszins getroffenen, die voornamelijk bestaat uit patiënten met posttraumatische stressklachten, 'matig' tot 'veel' ruimte en veiligheid voelt om emoties gerelateerd aan oorlog toe te laten.

Betekenisgeving

De mate waarin het kijken naar de herdenking bijdraagt aan het geven van betekenis aan oorlogservaringen is onder alle groepen gemiddeld 'een beetje' tot 'matig'. Met name veteranen geven vaker aan door het kijken naar de herdenking iets positiefs te zien in wat gebeurd is in oorlog. Ouderen die de Tweede Wereldoorlog

hebben meegemaakt geven het minste aan betekenis te kunnen geven aan hun oorlogservaringen door de herdenking. Op de vragen of zij door de herdenking (I) zin kunnen vinden in of betekenis kunnen geven aan oorlogservaringen of (II) iets positiefs zien in wat gebeurd is in de oorlog geven ouderen de laagste scores.

Erkenning

Alle groepen ervaren 'matig' tot 'nogal veel' erkenning voor (indirecte) oorlogsgetroffenen door het kijken naar de herdenking. De deelnemers die geen oorlog hebben meegemaakt, geven het vaakst aan dat zij erkenning voor oorlogsgetroffenen ervaren door de herdenking. Ook ervaren zij door het zien van de herdenking meer dan de directe oorlogsgetroffenen dat er aandacht is voor onrecht in de Nederlandse samenleving.

Steun

Steun en verbondenheid wordt over het algemeen 'matig' tot 'nogal veel' ervaren onder alle groepen. Het is opvallend dat juist de groep vluchtelingen het meeste steun en verbondenheid van mensen om hen heen ervaart door het kijken naar de herdenking. Ondanks dat zij een andere oorlog hebben meegemaakt, die niet direct genoemd of officieel herdacht wordt tijdens de Nationale Herdenking, schept de herdenking voor hen toch een gevoel van verbinding en steun met mensen om hen heen.

TABEL 4

Gemiddelde scores (*M*) voor de vijf thema's van reacties naar aanleiding van het kijken naar de herdenking (*N*=323).

	Door het kijken naar de televisiebeelden:	WO2	Vluchte-lingen	Vete-ranen	Anders	Geen oorlog
Persoonlijke herinneringen	Komen persoonlijke herinneringen gerelateerd aan oorlog naar boven*	3.2	3.5	2.9	2.9	1.6
	Moet ik denken aan de ingrijpende gebeurtenissen die ik of mijn dierbaren hebben meegemaakt door oorlog*	3.5	3.2	3.4	3.8	2.6
Expressie	Voel ik ruimte en veiligheid om emoties en gevoelens gerelateerd aan oorlog toe te laten	2.9	3.3	3.0	3.3	3.1
	Laat ik emoties zien die ik in alledaagse situaties niet kan laten zien*	2.3	2.9	2.7	2.8	2.0
Betekenisgeving	Kan ik zin vinden in of betekenis geven aan oorlogservaringen	2.5	3.0	3.2	2.5	2.9
	Kan ik, ondanks de verschrikkingen van oorlog, iets positiefs zien in wat gebeurd (is) in de oorlog*	2.1	2.8	2.9	2.2	2.4
Erkenning	Ervaar ik een gevoel van erkenning voor (indirecte) oorlogsgetroffenen	3.5	3.3	3.6	3.4	3.7
	Zie ik dat er aandacht is voor onrecht in de Nederlandse samenleving*	3.0	3.0	2.8	2.9	3.6
Steun	Voel ik mij verbonden met mensen om mij heen*	3.2	4.0	3.1	3.2	3.4
	Voel ik mij gesteund door mensen om mij heen*	2.8	3.5	3.2	2.8	2.7

Noot: Markering in groen geeft de hoogste score aan, markering in rood geeft de laagste score aan. Vragen zijn gescoord van 1 (helemaal niet) tot 5 (extreem veel). * = Significant verschil tussen de groepen.

3.3.2 Beleving en emoties

Mogelijkerwijs hangt de beleving van de herdenking samen met een verandering in emoties. We namen de volgende factoren in beschouwing:

Persoonlijke herinneringen
Het is opvallend dat confrontatie met persoonlijke herinneringen niet samenhangt met de emoties (zowel positieve als negatieve) die mensen ervaren naar aanleiding van de herdenking. Deelnemers die meer moeten denken aan ingrijpende gebeurtenissen of persoonlijke herinneringen ervaren geen grotere toename van negatieve emoties dan anderen die de herdenking minder persoonlijk benaderen.

Expressie
Expressie van emoties blijkt samen te hangen met het ervaren van negatieve emoties. Deelnemers die aangeven dat zij door het kijken naar de herdenking ruimte voelen om hun emoties te uiten, ervaren een grotere toename van negatieve emoties.

Betekenisgeving
Het geven van betekenis door het kijken naar de herdenking hangt in beperkte mate samen met een minder sterke afname van positieve emoties. Deelnemers die meer zin kunnen vinden in of betekenis kunnen geven aan oorlogservaringen, of iets positiefs kunnen zien in oorlog, ervaren minder daling van positieve emoties.

Erkenning
Ook erkenning hangt voor een klein deel samen met het ervaren van positieve emoties. Wanneer men door het kijken naar de herdenking ervaart dat er erkenning is voor oorlogsgetroffenen, of ziet dat er aandacht is voor onrecht in de Nederlandse samenleving, hangt dit samen met minder afname van positieve emoties.

Steun
Tot slot hangt ook het ervaren van steun en verbondenheid samen met positieve emoties na het kijken naar de herdenking. Mensen die zich door de herdenking meer gesteund en meer verbonden voelen met mensen om hen heen, ervaren minder daling van positieve emoties.

3.4 VERGELIJKING MET 4 MEI
Op twee verschillende manieren hebben we onderzocht in hoeverre het kijken naar de Nationale Herdenking in een onderzoekssetting vergelijkbaar is met het kijken naar de NOS-uitzending van de Nationale Herdenking op 4 mei.

3.4.1 Vragen op subjectief niveau
Gemiddeld genomen geven de deelnemers aan dat hun emotionele reactie op het kijken naar de herdenking 'minder hevig' tot 'vergelijkbaar' is in vergelijking tot de reactie 4 mei, *M*(gemiddelde) = 2.72, *SD*(standaarddeviatie) = .85. Verder geven deelnemers aan dat zij tijdens de twee minuten stilte 'in redelijke mate' herdenken zoals ze dat zouden doen tijdens de dodenherdenking op 4 mei, *M* = 3.00, *SD* = 1.10.

Uit de toelichting van de deelnemers op deze vragen blijkt dat de reactie voor sommige deelnemers heviger is. Bijvoorbeeld omdat zij normaal gesproken alleen twee minuten stil zijn in huis, en niet naar een herdenking gaan of deze volgen via de televisie. Anderen geven ook aan dat het heftig is om zo geconcentreerd te kijken naar de herdenking, zonder dat je een 'pantser' hebt omdat je weet wat er gaat komen en daarop voorbereid bent. Voor sommige deelnemers is de emotionele beleving juist minder hevig. Een reden die hiervoor genoemd wordt, is bijvoorbeeld dat het aanwezig zijn bij een herdenking samen met anderen heel anders ervaren wordt dan het kijken op een beeldscherm wanneer het geen 4 mei is. Weer anderen geven aan dat de emotie en verbijstering over wat gebeurd is, en de gevoelens die daarbij opkomen, hetzelfde zijn. Dit hadden sommige deelnemers niet verwacht:

> *"Ik had nooit verwacht dat ik het zo zou meemaken, achter een laptop wanneer het geen 4 mei is. Maar toen ik begon te kijken zat ik er helemaal in en was het alsof het echt was."*

3.4.2 Vergelijking met controlegroep
Ten tweede hebben wij een vergelijkend onderzoek uitgevoerd op 4 mei 2019. In totaal namen hier 48

mensen aan deel, deze groepen noemen we verder de controlegroep. Om de groep van deelnemers (zoals beschreven in hoofdstuk 2, hierna 'studiegroep' genoemd) goed te kunnen vergelijken met de controlegroep hebben wij een willekeurige selectie gemaakt van de deelnemers uit de studiegroep die op zoveel mogelijk punten vergelijkbaar zijn met de controlegroep (zie Tabel 5). We hebben hierbij gelet op leeftijd, sekse, oorlogservaring, generatie en migratieachtergrond. Er is geen significant verschil in de gemiddelde leeftijd van de controlegroep met een gemiddelde leeftijd van 29.7 jaar (*SD* = 14.7) en de studiegroep met een gemiddelde leeftijd van 27.7 jaar (*SD* = 14.3).

TABEL 5
Karakteristieken van de deelnemers (*N* = 96).

	Studiegroep		Controlegroep	
	N	%	N	%
Sekse				
Man	11	22.9	11	22.9
Vrouw	37	77.1	37	77.1
Oorlogservaring				
Geen	48	100	48	100
Generatie sinds Tweede Wereldoorlog				
Tweede generatie (ouders <1945)	10	20.8	10	20.8
Derde + vierde (ouders >1945)	38	79.9	38	79.9
Migratie achtergrond				
Geen migratieachtergrond	47	97.9	47	97.9
Niet in Nederland geboren	1	2.1	1	2.1

Verschillen in emoties

Er is geen verschil in emotionele verandering na het zien van de herdenking tussen de controlegroep en de studiegroep wat betreft negatieve emoties. Beide groepen laten een vergelijkbare toename in negatieve emoties zien, al laat de studiegroep wel een grotere toename in gevoelens van boosheid zien in vergelijking tot de controlegroep (zie Tabel 6). De groepen verschillen significant in verandering van positieve emoties. Bij de controlegroep zien we dat de positieve emoties over het geheel genomen toenemen. Zij zijn met name meer geconcentreerd, meer geïnspireerd en trotser na de herdenking. Onder de studiegroep nemen de positieve emoties af. Zij zijn gemiddeld minder blij en minder kalm.

TABEL 6
Gemiddelde scores voor emoties voorafgaand en na afloop van het kijken naar het filmfragment (*N* = 96).

	Verschilscore Controlegroep	Verschilscore Studiegroep
Negatieve emoties		
Boos	+ 8.7*	+ 24.6*
Angstig	+ 6.9	+ 4.3
Verdrietig	+ 29.8	+ 33.6
Beschaamd	+ 5.1	+ 11.8
Somber	+ 22.4	+ 22.9
Positieve emoties		
Blij	- 18.4	- 24.3
Geconcentreerd	+ 10.6*	- 0.1*
Geïnspireerd	+ 15.6	+ 10.9
Trots	+ 13.6	+ 11.2
Kalm	- 8.3	- 12.5

Noot: Vragen zijn gescoord van 1 (helemaal niet) tot 100 (heel erg veel). * = Significant verschil tussen de groepen ($p < .05$)

Verschillen in beleving

In de vergelijking tussen de belevingen naar aanleiding van de herdenking zien we dat mensen in de controlegroep meer ruimte ervaren om emoties gerelateerd aan oorlog toe te laten, $p = .016$. Daarnaast voelen deelnemers uit de controlegroep zich iets meer verbonden met de mensen om zich heen, $p = .048$. De overige belevingen, zoals het ervaren van erkenning, betekenisgeving of het opkomen van persoonlijke herinneringen is niet significant verschillend voor de controlegroep en de studiegroep. Dit wordt dus op dezelfde manier beleefd bij het kijken naar een filmfragment van de Nationale Herdenking op een willekeurige dag en in een onderzoekssetting in vergelijking tot het volgen van de Nationale Herdenking op 4 mei.

4 DISCUSSIE

4.1 CONCLUSIES

De Nationale Herdenking werd dit jaar (2019) door bijna 2.4 miljoen mensen bekeken via de televisie (12). Weinig is echter bekend over wat herdenken met mensen doet vanuit psychologisch perspectief. Deze studie richt zich op de vraag hoe emotioneel mensen met verschillende achtergronden, leeftijden en oorlogservaringen reageren op een filmfragment van de Nationale Herdenking. We bestuderen verschillende individuele kenmerken die mogelijk samenhangen met de emotionele reactie en onderzoeken de verschillende belevingen die mensen ervaren door het kijken naar de herdenking. De 323 deelnemers aan het onderzoek bekeken een vijftien minuten durend fragment van de NOS- uitzending van de Nationale Herdenking in 2018 en vulden vooraf en na afloop van het kijken naar de herdenking een vragenlijst in.

4.1.1 Vergelijkbaar met 4 mei

Hoewel op een andere dag en in een andere setting, zijn de beelden die de mensen in dit onderzoek zien vergelijkbaar met wat de meeste mensen tijdens de dodenherdenking te zien krijgen. Uit onderzoek blijkt dat 49% van de Nederlandse bevolking de Nationale Herdenking via de televisie, radio of online volgt (20). Slechts 11% van de mensen is daadwerkelijk aanwezig bij een dodenherdenking. Uit ons vergelijkend onderzoek blijkt dat de emotionele reactie op het kijken naar de herdenking tijdens het onderzoek goed te vergelijken is met de emotionele reactie van mensen die op 4 mei de Nationale Herdenking via de televisie volgen. Op 4 mei ervaren mensen iets meer positieve emoties, zoals trots en inspiratie, in vergelijking tot het zien van de herdenking in een onderzoekssetting. Ook ervaren zij op 4 mei iets meer steun van anderen om hen heen en meer ruimte om emoties te uiten.

4.1.2 Emotionele reacties

Emoties

Mensen reageren emotioneel op het kijken naar de herdenking. Deze emotionele reactie wordt vooral gekenmerkt door een toename aan gevoelens van verdriet, somberheid en boosheid en een afname van blijdschap. Het is opvallend dat gevoelens van trots en inspiratie juist toenemen door de herdenking.

Oorlogservaring

Oorlogsgetroffenen lijken een ‘emotionele bagage’ mee te nemen, die ervoor zorgt dat zij al voor de herdenking meer negatieve emoties ervaren in vergelijking tot degenen die geen oorlog hebben meegemaakt. Ook na de herdenking tonen mensen die oorlog hebben meegemaakt meer negatieve emoties in vergelijking tot degenen zonder oorlogservaring. Dit geldt voor alle mensen met oorlogservaring, onafhankelijk van de mate waarin zij psychische klachten naar aanleiding van oorlog ervaren.

Wanneer we de relatieve toename van negatieve emoties besturen, valt het op dat ouderen die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt en mensen zonder oorlogservaring de sterkste toename van negatieve emoties ervaren. Mensen met een vluchtelingachtergrond en veteranen ervaren de sterkste daling van positieve emoties.

Oorlog gerelateerde psychische klachten

Binnen de groep mensen met oorlogservaring is een deel dat in meer of mindere mate kampt met psychische klachten naar aanleiding van oorlog. Hoe meer posttraumatische stress en rouw men voorafgaand aan de herdenking ervaart, hoe meer emotioneel geraakt men wordt door het herdenken. Dit komt overeen met eerdere studies die hebben gekeken naar de impact van herdenken (4). Het literatuuronderzoek dat aan de huidige studie vooraf ging, laat zien dat mensen met meer psychische klachten ook een grotere impact ondervinden van herdenken. De toename aan negatieve emoties die mensen met psychische klachten ervaren, hoeft echter niet negatief te zijn. Verschillende studies laten zien dat het naar boven komen van onderdrukte emoties een positieve uitkomst kan hebben (24,25).

Migratieachtergrond
Nederlanders met een migratieachtergrond, zowel met als zonder vluchtachtergrond, reageren niet meer of minder emotioneel op het kijken naar de Nationale Herdenking dan Nederlanders zonder migratieachtergrond. Identificatie met Nederland blijkt ook geen invloed te hebben op de emotionele reactie. Een eerder literatuuronderzoek over diversiteit rond herdenken liet zien dat sommige inwoners met een migratieachtergrond minder betrokken zijn bij de Nationale Herdenking dan inwoners met een Nederlandse achtergrond, met name Nederlanders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond (21,22). Het huidige onderzoek laat echter een ander aspect van de herdenking zien. Hierbij gaat het niet om betrokkenheid, oftewel de aanwezigheid bij een herdenking, maar om de emotionele reactie bij het zien van de herdenking. Hoewel sommige Nederlanders met een migratieachtergrond minder betrokken zijn bij de herdenking, laat dit onderzoek juist zien dat wanneer inwoners met een migratieachtergrond kijken naar de herdenking, de directe emotionele reactie vergelijkbaar is in intensiteit met andere Nederlanders.

Generaties
Ben je een oudere of jongere; het maakt in dit onderzoek geen verschil in het ervaren van positieve of negatieve emoties na het zien van de herdenking. Eerder onderzoek, gebaseerd op de vraag hoe emotioneel geraakt je wordt door 4 mei, wees erop dat jongeren minder sterk geraakt worden dan ouderen (23). Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat we in dit onderzoek de meer directe emoties gemeten hebben, vlak na het kijken naar de herdenking. Het zou kunnen zijn dat ouderen over een langere periode, en daarmee meer, emotioneel geraakt worden door de herdenking dan jongeren.

4.1.3 Beleving van de herdenking

Rol van persoonlijke herinneringen
Het is opmerkelijk dat de mate waarin persoonlijke herinneringen naar boven komen door het herdenken niet leidt tot een sterkere emotionele reactie. De herdenking emotioneert mensen dus, onafhankelijk of zij persoonlijk herinneringen aan de oorlog hebben. Ditzelfde zien we terug in de uitkomst dat leeftijd en migratieachtergrond niet samenhangt met de verandering in emoties na het zien van de herdenking.

Erkenning, steun en betekenisgeving
De beleving van de herdenking blijkt met name bepalend te zijn voor het ervaren van positieve emoties. Het ervaren van meer positieve emoties, zoals trots, kan parallel gaan met het ervaren van emoties als verdriet, somberheid of boosheid. Mensen die zich gesteund en erkend voelen door de herdenking en een positieve betekenis kunnen geven aan oorlogservaringen hebben meer kans om positieve emoties te ervaren na het kijken naar de herdenking. Het neemt het verdriet dat ervaren wordt dus niet weg, maar zorgt wel dat er gelijktijdig een grotere emotionele krachtbron aanwezig is. Het is opvallend dat ouderen in vergelijking tot andere oorlogsgetroffenen en jongeren het minste aangeven betekenis te kunnen geven aan oorlogservaringen door te herdenken. In een vervolgonderzoek zal dieper ingegaan worden op deze betekenisgeving en hoe dit door ouderen wordt geïnterpreteerd (26).

Vluchtelingen en steun
Vluchtelingen die oorlog hebben meegemaakt in hun land van herkomst ervaren de meeste steun en verbondenheid naar aanleiding van het kijken naar de Nationale Herdenking in vergelijking tot alle andere groepen oorlogsgetroffenen en volgende generaties. Dit is intrigerend, omdat de herdenking niet direct over 'hun' oorlog gaat. Ook hier zal in een vervolgonderzoek middels diepte-interviews meer inzicht gegeven worden in wat deze steun en verbondenheid precies inhoudt voor hen; met wie zij zich verbonden voelen en waarin zij zich gesteund voelen (26).

Reflecterend op het model (Figuur 1) dat wij in de inleiding gepresenteerd hebben, kunnen wij stellen dat verschillende individuele kenmerken, namelijk de oorlog gerelateerde psychische klachten en het geslacht, een invloed hebben op de emoties die mensen ervaren door te herdenken. Los van klachten naar aanleiding van oorlog heeft het meemaken van oorlog alléén geen invloed op de ervaren emoties. Ook de culturele achtergrond speelt in dit onderzoek geen rol in de reacties op de herdenking. Een

positieve beleving van steun, erkenning en betekenisgeving zorgt vooral voor een minder grote afname van positieve emoties naar aanleiding van de herdenking. Expressie van emoties hangt juist samen met een grotere toename van negatieve emoties. Tot slot werd in dit onderzoek geen samenhang gevonden tussen emotionele reacties en het opkomen van persoonlijke herinneringen. De gevonden bevindingen worden weergegeven in Figuur 4.

FIGUUR 4
Uitkomst van factoren die de individuele reactie op een herdenking kunnen verklaren. Voor de doorgestreepte factoren werd in dit onderzoek geen samenhang met reacties gevonden.

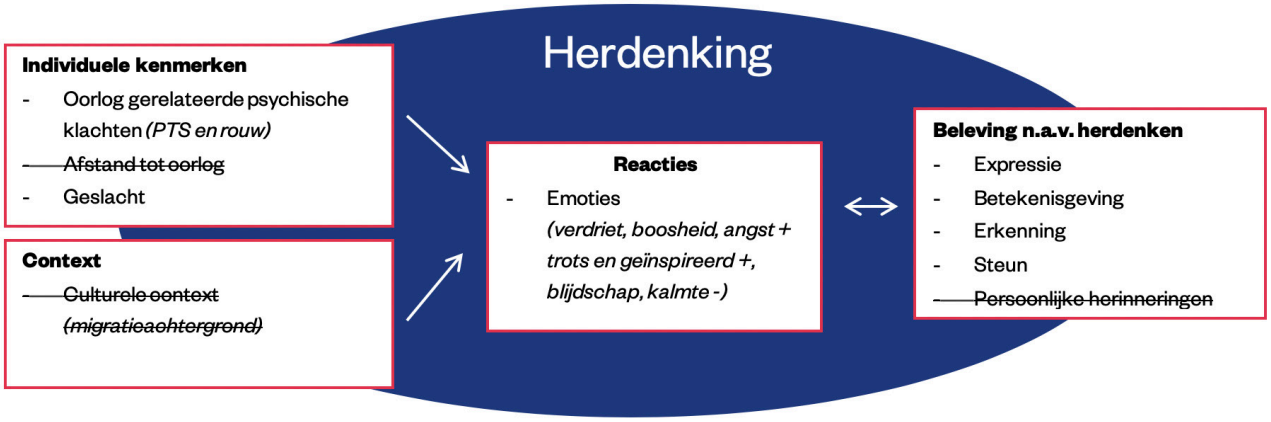

Noot: PTS = Posttraumatische stress.

4.2 BEPERKINGEN

Dit onderzoek heeft een aantal beperkingen. Allereerst moeten wij voorzichtig zijn om op basis van deze studie uitspraken te doen over de impact van herdenken in het algemeen. De Nationale Herdenking op de Dam in Amsterdam is anders dan andere, lokale herdenkingen. Rituelen kunnen verschillen en ook de sfeer en nadruk op wat herdacht wordt is divers. Verder is het aanwezig zijn bij een herdenking anders dan het volgen van de herdenking via de televisie. Middels de vergelijkende studie hebben wij geprobeerd inzichtelijk te maken in hoeverre de onderzoekssetting te vergelijken is met de situatie waarin mensen op 4 mei de Nationale Herdenking via de televisie bekijken.

Ten tweede hebben wij uitsluitend de emotionele reacties op korte termijn, vlak na het kijken naar de herdenking, kunnen vaststellen. Met dit onderzoek kunnen wij derhalve geen uitspraken doen over de emotionele gevolgen van herdenken op de langere termijn.

4.3 AANBEVELINGEN

4.3.1 Organisatoren van herdenkingen

- De herdenking emotioneert mensen van alle leeftijden en met verschillende (culturele) achtergronden en oorlogservaringen. Emotionele betrokkenheid is een belangrijk aspect wanneer we nadenken over de toekomst van herdenken. Bij de Nationale Herdenking ervaren kijkers met name verdrietige gevoelens, maar ook trots en inspiratie. Het is belangrijk om als organisator van een herdenking een visie te hebben op welke emoties men wil oproepen met de herdenking, en hoe men inspeelt op emoties. Uiteindelijk gaat het bij een herdenking bovenal om waardig en eervol herdenken.
- Wanneer mensen met een migratieachtergrond (met of zonder vluchtachtergrond) de herdenking zien, blijken zij hierdoor niet minder geëmotioneerd dan andere groepen. Uit eerder onderzoek blijkt dat sommigen minder betrokken zijn bij de herdenking. Dit kan erop wijzen dat mensen met een migratieachtergrond minder afweten van herdenken, en hoe dit plaatsvindt. Het zou daarom goed zijn om zich in eerste instantie te richten op het betrekken van deze groep bij een bestaande herdenking, meer dan de herdenking aan te passen met de bedoeling hen zich meer betrokken te laten voelen.

- Veel vluchtelingen voelen zich erg gesteund door de herdenking en voelen zich door het zien van de herdenking ook verbonden met Nederlanders. Dit geldt zowel voor vluchtelingen die tientallen jaren geleden naar Nederland zijn gekomen als voor recente vluchtelingen. Het betrekken van vluchtelingen bij herdenkingen kan heel waardevol zijn. Het faciliteren van gesprekken rondom de herdenking tussen vluchtelingen en ouderen over hun ervaringen met oorlog zou hier bijvoorbeeld een mooie vorm van kunnen zijn. Het is echter wel belangrijk om hierbij rekening te houden met de mate waarin de vluchteling zijn of haar oorlogsverleden verwerkt heeft of nog intense rouw of oorlog gerelateerde klachten (ook wel posttraumatische stress) ervaart. Zoals verder uitgewerkt wordt in de volgende punten is het cruciaal dat hier heel bewust en voorzichtig mee omgegaan wordt.
- Voor oorlogsgetroffenen met veel oorlog gerelateerde klachten, zoals posttraumatische stress, is herdenken een heftige ervaring die veel emoties oproept. Een klein deel van de mensen die ingrijpende gebeurtenissen meemaken, krijgt te maken met posttraumatische stressklachten. Mensen die oorlog meemaken hebben meer kans om posttraumatische stress te ervaren. Dit geldt zowel voor ouderen die de Tweede Wereldoorlog nog hebben meegemaakt, maar ook voor vluchtelingen, veteranen of mensen die anderszins klachten hebben naar aanleiding van oorlog. Hoe meer stress zij ervaren, hoe heftiger de emoties zijn die opgeroepen worden door de herdenking. De opkomende emoties hoeven niet als negatief ervaren te worden. Het is echter wel belangrijk dat deze 'blootstelling' aan het verleden vrijwillig en in een veilige context plaatsvindt.
- Voor mensen met posttraumatische stress is ook de tijdsgebondenheid van herdenken belangrijk. Hiermee wordt bedoeld dat een herdenking slechts eens per jaar plaatsvindt op een vastgestelde dag en een vast tijdstip. Hierdoor kan men zich voorbereiden en dit maakt voor sommigen dat zij de confrontatie met het verleden kunnen clusteren en bewust inzetten in hun proces van herstel. Met het oog op de continue aandacht voor de oorlog en de bevrijding dit jaar, waarin wij 75 jaar vrijheid herdenken en vieren, moet de impact die dit kan hebben op oorlogsgetroffenen een specifiek punt van aandacht zijn.

4.3.2 Zorgverleners voor oorlogsgetroffenen

- Hoewel 4 mei voor de meeste mensen in Nederland de belangrijkste dag is om te herdenken, hebben veel oorlogsgetroffenen, afhankelijk van hun ervaringen, ook andere dagen waarop zij herdenken. Kennis over deze specifieke data gerelateerd aan de oorlogservaringen kan veel inzicht en begrip geven voor gedrag of gevoelens van een oorlogsgetroffene rond deze data.
- De periode rondom een herdenking kan voor ouderen die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt of andere oorlogsgetroffenen bijzonder stressvol zijn. Met name voor degenen met posttraumatische stress als gevolg van oorlog is het belangrijk dat de herdenking plaatsvindt in een omgeving waarin de persoon zich veilig voelt, en waar de herdenking afgebakend in de tijd is. Denk mee met oorlogsgetroffenen, die aangeven stress te ervaren rondom de herdenking, over wat voor hen veiligheid biedt en rust geeft.
- Daarnaast kan men proberen een betekenisvolle beleving van de herdenking voor de oorlogsgetroffenen te versterken. Zo is het ervaren van steun en verbondenheid rondom de herdenking belangrijk. Kijk bijvoorbeeld samen met een oudere naar de herdenking, of praat met oorlogsgetroffenen na over de herdenking wanneer zij hier naar gekeken hebben.
- Ook een gevoel van erkenning kan zorgen dat positieve emoties minder afnemen naar aanleiding van de herdenking. Vraag oorlogsgetroffenen hoe zij de tijd rond een herdenking ervaren en geef erkenning voor wat zij en andere getroffenen doorstaan hebben ten tijde van oorlog.

4.4 VERVOLGONDERZOEK

De vragen rondom de beleving van de herdenking – zeker wanneer het gaat om brede begrippen als steun, erkenning en betekenisgeving – hebben meer verdieping nodig. Waarin voelen mensen zich precies erkend, en door wie? En welke betekenis geven mensen aan hun oorlogservaringen door te herdenken? In vervolgonderzoek wordt middels diepte-interviews verder ingegaan op de betekenis van deze begrippen voor de verschillende groepen oorlogsgetroffenen (26). Daarnaast is in dit onderzoek gekozen om de reactie van deelnemers met verschillende achtergronden te vergelijken bij dezelfde herdenking. Het zou echter waardevol zijn wanneer bestudeerd wordt welke invloed andere rituelen of vormen van herdenken

hebben, of de mate waarin iemand passief bij de herdenking betrokken is, of een meer actieve rol heeft in het herdenken. Tot slot zou het interessant zijn om in vervolgonderzoek dieper in te gaan op de filmische vormgeving van de Nationale Herdenking, welke sfeer hiermee gecreëerd wordt en welke reacties deze uitvoering wil oproepen.

REFERENTIES

(1) Bomba, J. (2016). Memory and commemoration. *Archives of Psychiatry and Psychotherapy*, *18*(3), 7-12.
(2) Holsappel, J. (nog te verschijnen). *Vormen die geschiedenis tastbaar maken.*
(3) Miller, J. L. (2012). Collective memorializing. In J. L. Miller (Ed.), *Psychosocial capacity building in response to disasters*. New York: Columbia University Press.
(4) Mitima-Verloop, H.B., Mooren, T., & Boelen, P.A. (2020). Commemoration of disruptive events: A scoping review about posttraumatic stress reactions and related factors. *European Journal of Psychotraumatology*, *11*(1), 1701226.
(5) Gasparre, A., Bosco, S., & Bellelli, G. (2010). Cognitive and social consequences of participation in social rites: Collective coping, social support, and post-traumatic growth in the victims of Guatemala genocide. *Revista de Psicologia Social*, *25*(1), 35-46.
(6) Watkins, N. J., Cole, F., & Weidemann, S. (2010). The war memorial as healing environment: the psychological effect of the Vietnam Veterans Memorial on Vietnam War combat veterans' posttraumatic stress disorder symptoms. *Environment and Behavior*, *42*(3), 351-375.
(7) Watson, C. G., Tuorila, J. R., Detra, E., Gearhart, L. P., & Wielkiewicz, R. M. (1995). Effects of a Vietnam War Memorial pilgrimage on veterans with posttraumatic stress disorder. *Journal of Nervous and Mental Disease*, *183*(5), 315-319.
(8) Southwick, S. M., & Charney, D. S. (2018). *Resilience: The science of mastering life´s greatest challenges*. (Second Edition ed.). New York: Cambridge University Press.
(9) Summerfield, D. (2000). War and mental health: A brief overview. *BMJ*, *321*(7255), 232-235.
(10) Brewin, C. R., Andrews, B., & Valentine, J. D. (2000). Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *68*(5), 748-766.
(11) Oushakine, S. A. (2006). The politics of pity: Domesticating loss in a Russian province. *American Anthropologist*, *108*(2), 297-311.
(12) Schnyder, U., Elhers, A., Elbert, T., Foa, E.B., Gersons, B.P.R., Resick, P.A., Shapiro, F., & Cloitre, M. (2015). Psychotherapies for PTSD: what do they have in common? *European Journal of Psychotraumatology*, *6*, 28186.
(13) James, E. L., Lau-Zhu, A., Clark, I. A., Visser, R. M., Hagenaars, M. A., & Holmes, E. A. (2016). The trauma film paradigm as an experimental psychopathology model of psychological trauma: intrusive memories and beyond. *Clinical Psychology Review*, *47*, 106-142.
(14) ARQ Centrum '45 (2019). Naoorlogse generatie. Geraadpleegd op 1-11-2019 op: www.centrum45.nl/nl/voor-wie/naoorlogse-generatie
(15) Coopmans, M., Jaspers, E., & Lubbers, M. (2016). National day participation among immigrants in the Netherlands: the role of familiarity with commemorating and celebrating. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, *42*(12), 1925-1940.
(16) Watson, D., & Clark, L.A. (1994). *The PANAS-X: Manual for the Positive and Negative Affect Schedule - Expanded Form*. Iowa: University of Iowa Department of Psychological & Brain Sciences Publications.
(17) Weathers, F.W., Litz, B.T., Keane, T.M., Palmieri, P.A., Marx, B.P., & Schnurr, P.P. (2013). *The PTSD Checklist for DSM-5* (PCL-5). Scale available from the National Center for PTSD at www.ptsd.va.gov.
(18) Boelen, P.A., & Smid, G.E. (2017). The traumatic grief inventory self-report version (TGI-SR): Introduction and preliminary psychometric evaluation. *Journal of Loss and Trauma*, *22*(3), 196-212.
(19) IBM Corp. Released 2015. *IBM SPSS Statistics for Windows, Version 23.0*. Armonk, NY: IBM Corp.
(20) Lodewijks, E. (2019, 5 mei). *Dodenherdenking trekt meer kijkers dan entertainmentshows: 2,4 miljoen mensen zien herdenking op de Dam*. Geraadpleegd op 24-10-2019 op www.gids.tv/

artikel/4132/kijkcijfers-zaterdag-dodenherdenking-trekt-meer-kijkers-dan-entertainmentshows
(21) Demant, F. (2018). *De betrokkenheid van migranten bij herinneren, herdenken en vieren: een literatuuroverzicht*. Nationaal Comité 4 en 5 mei: Intern document.
(22) Day, M. Bellaart, H, Winter-Koçak, S., Badou, M. & Jonkman, H. (2018). *Ander verleden, gedeelde vrijheid. Betrokkenheid van tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders bij de herdenking en viering op 4 en 5 mei*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
(23) Coopmans, M., Lubbers, M., & Meuleman, R. (2015). To whom do national days matter? A comparison of national belonging across generations and ethnic groups in the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies, 38*(12), 2037-2054.
(24) Faltus, F. J., Sirota, A. D., Parsons, J. P., Daamen, M., & Schare, M. L. (1986). Exacerbations of Post-traumatic Stress Disorder symptomatology in Vietnam veterans. *Military Medicine, 151*(12), 648-649.
(25) Parsons, J. P., Faltus, F. J., Sirota, A. D., Schare, M. L., & Daamen, M. (1988). A survey of the effect of the Vietnam Memorial dedication on psychiatric symptoms in Vietnam veterans. *Military Medicine, 153*(11), 578-582.
(26) Mitima-Verloop, H.B., Mooren, T., Tames, I., & Boelen, P. (nog te verschijnen). *Herdenken, emoties en verwerking. Deel 2 – interviews.*

Nationaal Comité
4 en 5 mei

Project Rituelen

ARQ
Nationaal
Psychotrauma
Centrum